

ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻՆ. ԱՌԱՔԵԼ ՉԱՔՐՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ¹

Էդիպա Գզոյան

ա. Բռնի իսլամացումը՝ որպես Հայոց ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս

Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ ժողովրդի՝ զարհուրելի չափերի հասնող բռնի տեղահանումները և կանանց ու երեխաների բռնի իսլամացումը թուրքական պետական քաղաքականության կարևոր մասն էին կազմում: Ջանգվածային սպանություններին զուգահեռ՝ թուրքական կառավարությունը հստակորեն վարում էր բռնի կրոնափոխման քաղաքականություն՝ նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով, ակնհայտ քաջալերելով կամ թույլատրելով հայ մանուկների և կանանց ձուլման գործընթացը մուսուլմանական տներում և այլ հաստատություններում²: Որոշ հայ մայրեր իրենց երեխաներին անխուսափելի մահից փրկելու համար ստիպված հանձնում էին թուրքերին, արաբներին և քրդերին:

Բռնի կրոնափոխությունը՝ որպես Հայոց ցեղասպանության կառուցվածքային բաղադրիչ, ծրագրվել էր նախօրոք՝ մինչև տեղահանությունների սկսվելը³: Ձուլման քաղաքականությունն իրականացվում էր խառը բնակեցումների, քրիստոնյա երեխաներին իսլամադավան ընտանիքներին հանձնելու կամ կառավարական որբանոցներում տեղավորելու, մուսուլման տղամարդկանց հետ հայ երիտասարդ կանանց և աղջիկների բռնի ամուսնությունների և արտասամուսնական կապերի միջոցով⁴:

Հայ աղջիկներն ու երիտասարդ տղաները բռնի իսլամացվում էին, որից հետո թուրքական կառավարության նախօրոք մշակված ծրագրով բռնի կրոնափոխ հայ որբերին հանձնում էին թուրքական որբանոցներին կամ հայտնի թուրքերին: Նրանք կրթություն էին ստանում կառավարական դպրոցներում, դաստիարակվում էին մուսուլմանական կրոնի, ավանդույթների և սովորույթների համաձայն: Նախ՝ փոխվում էին հայ երեխաների անունները՝ նրանց տալով թուրքական անուններ և կեղծված ծննդյան վկայականներ: Դրանից անմիջապես հետո երեխաներին ստիպում էին խոսել թուրքերեն և մոռանալ մայրենի լեզուն: Այնուհետև սկսվում էր մու-

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 15YPR-6A0120 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² St' u Ekmekcioglu Lerna, A Climate for Abduction, Climate for Redemption: the Politics of Inclusion during and after the Armenian Genocide, *Comparative Studies in Society and History*, Volume 55, Issue 3, July 2013, էջ 522-553:

³ St' u Akcam Taner, *The Young Turks' Crime against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, 2012, էջ 287-341:

⁴ St' u Sarafian Ara, The Absorbtion of Armenian Women and Children into Muslim Household as a Structural Component of the Armenian Genocide, *In God's Name. Genocide and Religion in the Twentieth Century*, ed. by Bartov O. and Mack Ph., New-York, Oxford 2000, էջ 210-211: Սևն՝ Akcam Taner, *The Young Turk's Crime....*, էջ 290:

սուլմանականացման փուլը: Կրոնական անձանց և ուսուցիչների միջոցով երեխաները սովորում էին իսլամը. «Երկու շաբաթ շարունակ առավոտյան և երեկոյան ստիպված էինք կրկնել նրանց մուսուլմանական աղոթքները: Ամեն շաբաթվա վերջում մեզ ստուգում էին»⁵: Այս ամենն արվում էր՝ նրանց հայկական ինքնությունը մոռացության տալու համար: Պատերազմի ժամանակ ստեղծվել էր «Կարմիր մահիկի» միության թուրքական մի մասնաճյուղ-կազմակերպություն, որը գտնվում էր Թալեաթ և Էնվեր փաշաների, Հալիդե Էդիպի և այլ հայտնի մարդկանց հովանավորության տակ և զբաղվում էր նաև հայ երեխաներին մուսուլմանական ընտանիքներին բաժանելով⁶:

Արդյունքում հազարավոր հայ մանուկներ հանձնվեցին մուսուլմաններին, մի մասը՝ որպես ստրուկ իրականացնելով ամենախտրական ու ծանր աշխատանքը, քչերը՝ որդեգիր: Իսկ չափահաս աղջիկների մի մասին բռնի կնության տվեցին, մյուսներին հանձնեցին հարեմներին⁷: Թեև որևէ հստակ թիվ չկա այն մասին, թե քանի երեխա է բաժանվել մուսուլմանական հաստատություններին, սակայն հաշվվում է շուրջ 100, 000-200, 000 հայ դավանափոխ է արվել⁸:

Գրեթե ողջ թուրք ժողովուրդը թաթախված էր այս հանցագործության մեջ՝ դրսևորելով ֆանատիզմի ամենաստոր ձևերը, բռնությունները, բռնաբարությունները, խարդախությունները՝ հայ կանանց և երեխաներին իրենց մեջ պահելու համար⁹: Մուդրոսի զինադադարից անմիջապես հետո հայ որբերի հավաքագրումն ու ազգային պատկանելության որոշումը դարձան բազմաթիվ հայ և միջազգային կազմակերպությունների ու անհատների առաջնային խնդիրներից մեկը: 1918թ. հոկտեմբերին Իզմեթ փաշայի հրամանով թույլատրվեց բռնի կրոնափոխվածներին վերադառնալ իրենց կրոնին, իսկ որբերին՝ վերամիավորվել իրենց ժողովրդի հետ¹⁰: Ուժեղ ճնշման տակ թուրքական կառավարությունը հրամաններ է ուղարկում տարբեր տարածքներ՝ պահանջելով «անմիջապես իրենց խնամակալներին կամ համայնքին հանձնել հայ որբերին, աղջիկներին և կանանց, ովքեր գտնվում են մուսուլմանական ընտանիքներում, պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական հաստատություններում»՝ սպառնալով իրավական գործեր հարուցել այն անձանց դեմ, ովքեր չեն ենթարկվի վերոնշյալ պահանջին¹¹: Թուրքերից շատերը,

⁵ St' u Hampartzoum M. Chitjian, *A Hairs' Breadth from Death*, London and Reading: Taderon Press, 2003, էջ 101:

⁶ League of Nations Archives (LNA), Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631.

⁷ St' u Watenpaugh Keith, "Are There Any Children for Sale?": Genocide and the Transfer of Armenian Children (1915-1922), *Journal of Human Rights*, Vol. 12, Iss. 3, 2013, էջ 283-295: Akcam Taner, *The Young Turks Crimes against Humanity...*, էջ 287-341:

⁸ St' u Akcam Taner, *The Young Turk's Crime against Humanity...*, էջ 320:

⁹ St' u LNA, Classement 12, Document 15998, Dossier 4631. Report submitted to the Second Assembly by the 5th Committee. Deportation of Women and Children in Turkey, Asia Minor and the Neighbouring Territories:

¹⁰ St' u Akcam Taner, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, New York : Metropolitan Books, 2006, էջ 274, նաև՝ Ekmekcioglu..., էջ 533:

¹¹ St' u Akcam Taner, *The Young Turk's Crime...*, էջ 333:

վախենալով պատժից, ինքնական հանձնում էին հայ մանուկներին, սակայն մյուսները կարծելով, որ երեխաներն արդեն մոռացել են իրենց մայրենի լեզուն ու ինքնությունը, պահում էին նրանց տարբեր սպառնալիքների ներքո: Ավելի մեծ տարիքով երեխաներն իրենք էին փախչում թուրքական տներից, սակայն լինում էին նաև դեպքեր, երբ հայ երեխաները վերադառնում էին թուրքական տներ, ինչը թուրք ընտանիքների հետ կապի արդյունք էր, որոնք հաճախ նվերներ կամ ուտելիք էին ուղարկում երեխաներին կամ պարբերաբար այցելում նրանց¹²:

Սակայն, չնայած բարի մտադրությունների վերաբերյալ պաշտոնական հավաստիացումներին, իշխանություններն ակտիվ օբստրուկցիոնիստական քաղաքականություն էին վարում, որը թաքցնում էին բառերի ներքո¹³:

բ. Հայ-հունական բաժնի գործունեությունը

Արևելյան ճակատում Առաջին համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Օսմանյան կայսրության և դաշնակիցների միջև կնքված Մուդրոսի զինադադարով, որից մի քանի օր անց բրիտանական, ֆրանսիական և իտալական զորքերը մտան Կոստանդնուպոլիս: Մուդրոսի համաձայնագրի 4-րդ կետը ենթադրում էր Օսմանյան պատերազմական զերինների ազատ արձակումը, ինչը շատերի կողմից ընդունվեց նաև որպես իսլամացած կանանց և երեխաների ազատագրման պահանջ: Տարհանված հայերն իրավունք ստացան վերադառնալու իրենց հայրենի տները: Մուդրոսի համաձայնագրով հայերին և հույներին վերաբերող կետերը գործնականում իրագործելու նպատակով 1919 թ. փետրվարին Բրիտանական բարձրագույն հանձնաժողովը ձևավորեց Հայ-հունական բաժինը (Armenian-Greek Section A.G.S.), որի նստավայրը Կոստանդնուպոլսի բրիտանական դեսպանատունն էր: Բաժինը զբաղվելու էր թուրք հանցագործների պատժի, օգնության, փոխհատուցման, բանտարկյալների, իսլամացված քրիստոնյաների և թուրքերի ձեռքում գտնվող քրիստոնյաների վերաբերյալ հարցերով: Հայ-հունական բաժնում ընդգրկված էին նաև նպաստամատույցի 5 աշխատակիցներ՝ երկրի և լեզուների իմացությամբ, որոնք պետք է զեկուցեին Թուրքիայի ներսում քրիստոնյաների վիճակի վերաբերյալ և հնարավորինս հոգային նրանց կարիքները¹⁴:

Հայ-հունական բաժինը գործեց մոտ 4 տարի (1919 փետրվար – 1922 նոյեմբեր՝ կազմակերպելով շուրջ 87 հանդիպում): Բաժնի աշխատանքներում ընդգրկված բրիտանացի զինվորականները զբաղվում էին Օսմանյան կայսրության փոքրամասնությունների պաշտպանության գործերով, մասնավորապես հայ և հույն փոքրամասնությունների, ինչպես նաև թուրքական տներից ու հաստատություններից հայ և հույն կանանց ու երեխաների ազատագրման, քրիստոնյաների բռնազանձ-

¹² St'u LNA, Classement 12, Document 15100, Dossier 4631. Letter from Miss Cushman to the Secretary General of the League of Nations. July 16, 1921:

¹³ St'u Akcam Taner, *A Shameful Act...*, էջ 279:

¹⁴ St'u Sir Robert Graves, *Storm Centers of the Near East. Personal Memories 1879-1929*, London, Hutchinson, 1933, էջ 324:

ված գույքի համար փոխհատուցման հարցերով¹⁵: 1919 թ. մարտից Բաժնի աշխատանքներին միացան նաև հայկական և հունական պատրիարքարանների ներկայացուցիչները՝ հայկական կողմից՝ դոկտոր Դավիդյանը և պրն. Չաքրյանը, իսկ հունական կողմից՝ դոկտոր Թեոթոկասը: Իր առջև դրված խնդիրները լուծելու նպատակով բաժնի աշխատանքները բաժանվեցին նաև հայկական և հունական խմբերի, որոնք զբաղվելու էին վիճակագրական (գաղթականների և տեղի բնակչության թիվ, թուրք հանցագործների պատիժ), անօրինական կալանքի (իսլամացված քրիստոնյաներ, ունեցվածք, բանտարկյալներ) և քաղաքական ու այլ հարցերով (քաղաքական, օգնություն, հայրենադարձություն): Յուրաքանչյուր խմբի պատասխանատու աշխատակիցը պետք է տեղեկություններ հավաքեր և գործողություններ ձեռնարկեր, որոնք ղեկավարվելու էին հայկական կամ հունական ենթաբաժնի ղեկավարների կողմից՝ համաձայնեցված Հայ-հունական բաժնի անգլիացի ղեկավարի հետ: Հայկական ենթաբաժինը գործելու էր Կովկասում, Տրապիզոն-Էրզրումում, Սվազում, Էսկիշեհիր-Անգորայում, Կոնյա-Նիզդեում, Դիարբեքիրում, Մարաշում, Մարդինում¹⁶:

Ինչպես նշվեց, Հայ-հունական բաժինը զբաղվելու էր նաև թուրքական տներից ու հաստատություններից հայ և հույն կանանց ու երեխաների ազատագրման գործով: Բրիտանական բարձր հանձնախմբի անդամ պրն Սմիթի օժանդակությամբ Առաքել Չաքրյանը¹⁷ լծվեց հայ որբերի հավաքագրման գործին: Ստեղծվեց Որբահավաք մարմին՝ 4 անդամներով՝ Ա. Չաքրյանի ղեկավարությամբ¹⁸: Բրիտանական դեսպանատան կողմից նրանցից յուրաքանչյուրը ստացավ հանձնարարագիր՝ ուղղված Դաշնակցական ոստիկանությանը՝ անհրաժեշտության դեպքում օժանդակություն ապահովելու համար¹⁹: Բաժնի ստեղծմամբ հայ կանանց ու երեխաների ազատագրումը նոր թափ ստացավ: Թուրքական տներից և հաստատություններից սկսեցին բռնի ազատագրել հայերին դաշնակցային ոստիկանական ուժերի, իսկ երբեմն էլ՝ թուրքական ոստիկանության աջակցությամբ: Ազատագրման մեթո-

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 323, 324:

¹⁶ Տե՛ս *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia, 1919-1922: the Armenian-Greek Section*, compiled by Vartkes Yeghiayan, 2007 Glendale, California, published by Center for Armenian Remembrance (CAR), էջ 12:

¹⁷ Առաքել Չաքրյան (1885—1954)-Փարիզաբնակ անվանի գիտնական, քիմիկոս և գյուտարար: 1948 թ. Փարիզի ակադեմիայի ակադեմիկոս: Ֆրանսիական և հունական կառավարությունների կողմից արժանացել է Պատվո լեգեոնի և Սուրբ Գևորգի ասպետական աստիճանների: Վարել է նաև բարեգործական, աղքատախնամ և եկեղեցական պաշտոններ: Բրիտանական բարձր հանձնաժողովի անդամ պրն Սմիթի օժանդակությամբ Առաքել Չաքրյանը նույնպես լծվեց հայ որբերի հավաքագրման գործին: Ստեղծվեց Որբահավաք մարմին՝ 4 անդամներով՝ Ա. Չաքրյանի ղեկավարությամբ: Նրանցից յուրաքանչյուրը բրիտանական դեսպանատան կողմից ստացավ հանձնարարագիր՝ ուղղված Դաշնակցական ոստիկանությանը՝ անհրաժեշտության դեպքում օժանդակություն ապահովելու համար:

¹⁸ Որբահավաք մարմինը շարունակեց իր գործը մինչև Բրիտանական բարձր հանձնաժողովի պահանջով 1922 թ. օգոստոսին Չեզոք տան փակումը:

¹⁹ Տե՛ս Զաւէն արքեպիսկոպոս, *Պարբիարքական յուշերս, վատերագիրներ եւ վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 181, 182:

դը հետևյալն էր. ուսումնական իշխանություններին ուղղված անձնական դիմումների կամ գեղույցների հիման վրա այցելություններ էին կազմակերպվում տարբեր մուսուլմանական տներ կամ հաստատություններ և պահանջում վերադարձնել քրիստոնյա կամ բռնի իսլամացված կանանց և երեխաներին²⁰:

Չնայած դաշնակցային ոստիկանության՝ իր հրամաններին ենթարկվելու իրավասությանը, երեխա թաքցնելը պատժելի արարք չէր, ուստի խիստ բարդանում էր նրանց հավաքագրումը: Թուրքական Բարձր դուռն ընդդիմանում էր առանձին թուրքերի՝ հայ երեխաներին հանձնելու պահանջին չենթարկվելու համար բանտարկության քրիտանական պահանջներին²¹: Իրավիճակը բարդանում էր նաև թուրքերի հարուցած խնդիրներով. թուրքական պաշտոնական և հասարակական կարծիքը դեմ էր իսլամացած հայ երեխաներին և կանանց հանձնելուն, ուստի սկզբից էլ բաժինը բախվեց բազմաթիվ դժվարությունների²²: Բաժնի հայ անդամ Ա. Չաքրյանը բողոքում էր, որ թուրքական որբանոցների թուրք տնօրենները և այլ ներգրավված անձինք հետ չեն տալիս հայ երեխաներին: Միջդաշնակցային ոստիկանությունը նույնպես բողոքում էր թուրքերի հարուցած դժվարություններից երեխաներին վերցնելու ժամանակ, քանի որ երբեմն ստիպված էին լինում 4-5 անգամ գնալ մեկ երեխայի հետևից²³:

Բաժնի առջև ծառայած առանցքային հարց էր հայ կանանց ազատագրելու խնդիրը, հատկապես երբ նրանք ամուսնացած էին թուրքերի հետ: Հայ և հույն պատվիրակները պնդում էին, որ տարիքային շեմ պետք է որոշվի, որից ներքև գտնվող կանանց պետք է ուժով վերցնել թուրքական տներից՝ առանց հաշվի առնելու նրանց ցանկությունները: Սակայն, քանի որ այս հարցը դժվարություններ կհարուցեր թուրքերից երեխա ունեցող կանանց համար, որոշվեց, որ նման դեպքերում կնոջն ընտրելու իրավունք է տրվելու: Արդեն ավելի ուշ թուրքերի հետ բռնի ամուսնացած հայ կանանց այլևս չէին ստիպում վերադառնալ հայկական միջավայր, քանի որ հնարավոր չէր ապահովել նրանց անվտանգությունը²⁴: Բացի դրանից՝ որոշ հայ կանայք ևս դժվարություններ էին ունենում հայկական միջավայր վերադառնալու հետ կապված²⁵:

²⁰ Տե՛ս *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia...*, էջ 63: Հետագայում բաժնի հայ անդամներն առաջարկում են գործող ընթացակարգի փոխարեն երեխաների ազատագրման համար ներգրավել Միջդաշնակցային ոստիկանության 2-3 աշխատակցի: Առաջարկն ընդհանուր հավանության է արժանանում քրիտանական կողմից, և 1920 թ. սկզբից 3 ոստիկան է առանձնացվում Ստամբուլի, Բոսֆորի ապիական մասի և Փերայի ու եվրոպական մասի համար, սակայն առանց հստակ երաշխիքների, որ այս ոստիկաններն աշխատելու էին միայն այս ուղղությամբ: Միջդաշնակցային ոստիկանությունը երեխային այսուհետև հանձնելու էր անմիջապես պահանջագիր ներկայացնողին՝ դրանով չեզոքացնելով թուրք ոստիկանության դերը որպես միջնորդի:

²¹ Տե՛ս *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia...*, էջ 119, 130:

²² Տե՛ս LNA, Classement 12, Document 16512, Dossier 4631. Memorandum Explanatory. Commission of Enquiry on Deported Women and Children:

²³ Տե՛ս *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia...*, էջ 84, 91:

²⁴ Տե՛ս *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia...*, էջ 23, 80:

²⁵ Տե՛ս Ekmekcioglu..., էջ 537:

Հայկական կողմը հատկապես կարևորում էր 4-5 տարեկան երեխաների արագ ազատագրումը, որպեսզի հնարավոր լիներ փրկել նրանց վերջնական իսլամացումից, նաև մշտապես պնդում էր երիտասարդ որբերի՝ հայկական միջավայրում մեծանալու անհրաժեշտությունը, որպեսզի հնարավոր լիներ վերականգնել նախնական գիտելիքները, որոնք մոռացվել էին թուրքական հաստատություններում ապրելու ընթացքում:

Հայ-հունական բաժնի ակտիվ գործունեությունը հանգեցրեց թուրքական կողմի դժգոհությանը, որը պնդում էր, թե ազատագրված երեխաներից շատերը թուրքեր են: Հայ ներկայացուցիչներին առաջարկվեց համապատասխան վայր ընտրել՝ որբերին և իսլամացած անձանց ընդունելու համար: Եվ անգլիական դեսպանատան պահանջով Հայոց պատրիարքարանը Կոստանդնուպոլսի Շիշլի թաղամասում վարձեց մի շինություն, որը կոչվեց Չեզոք տուն²⁶: Այստեղ պետք է բերվեին այն երեխաները, ում ազգությունը կասկած էր հարուցում՝ մինչև նրանց ինքնության վերջնական պարզումը: Չեզոք տունը գործում էր բրիտանական ոստիկանության վերահսկողության ու պաշտպանության ներքո, իսկ երեխաների թիվը 3-20 էր²⁷: Որբերի ազգության վերաբերյալ թուրքական իշխանությունների հետ բազմաթիվ վեճերից հետո որոշվում է ստեղծել նաև խառը հանձնաժողով՝ երեխաների ազգությունը որոշելու համար²⁸: Խառը հանձնաժողովը բաղկացած էր ամերիկացի, հայ և թուրք մեկական կանանցից, որոնք շաբաթական երկու անգամ հավաքվում էին՝ որբերին հարցաքննելու և նրանց ազգությունը պարզելու համար²⁹: Չեզոք տան երեք տնօրենների համաձայնությամբ որբերին 8 օր պահում էին այդտեղ, որից հետո միայն ներկայացնում էին հանձնաժողովին³⁰:

Չեզոք տան հայ աշխատակցի գործը բավական բարդ էր. նրա պարտականությունն էր երեխայի մեջ հիշողություններ արթնացնել անցյալի մասին, փաստերի

²⁶ Չեզոք տունն ուներ հայ, թուրք և ամերիկացի մեկական կին տնօրեն (Զարուհի Պահրի, Նեզիհե հանում, տիկին Հույսթինկ): Բացի տնօրեններից, Չեզոք տանն աշխատում էին երեք հայ և մեկ թուրք կին: Ազատագրված երեխաների ծախսերը կազմում էին ամսական շուրջ L.T. 10,000, որի կեսից ավելին հատկացնելու էր Հայոց պատրիարքարանը, իսկ մնացածը՝ Ամերիկայի նպաստամատույց առաքելությունը: Չեզոք տուն բերվել են 396 կասկածելի որբ, իսկ նրա միջոցով՝ 184:

²⁷ Տե՛ս *Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople. A Study in Oriental Social Life. Under the direction of Clarence Richard Johnson*, M.A. Professor of Sociology, Robert College, Constantinople, The Machmillan Company, 1922, էջ 229:

²⁸ Տե՛ս *British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia...*, էջ 58:

²⁹ Տե՛ս Էպիլոպթեան Մ., *Ազգային ինսամարարություն, ընդհանուր տրեղեկագիր առաջին վեցամսյա 1 մայիս 1919-31 հոկտեմբեր 1919, յտաշարանով Գարեգին Բ կաթողիկոսի, Բ տպագրություն, Անթիլիաս, 1985, էջ 86:*

³⁰ Նեզիհե հանումի հրաժարականից հետո նա բողոք է ներկայացնում ոստիկանական նախարարություն, և նախարարն անձամբ այցելում է Չեզոք տուն և հայտարարում. «Ձտեսնված բան է, որ նույն անձը լինի ամբաստանող, հարցաքննող դատավոր և դատարանի անդամ: Երեխաներին օրերով պահում եք Ձեզ մոտ առանց որևէ թուրք ներկայացուցիչի ու Ձեր ուզածի պես վճռում նրանց ճակատագիրը»: Հայ տնօրինուհին պատասխանում է, որ արդար է, որ 4 տարի թուրքերի մոտ նրանց ազդեցության տակ ապրած երեխաները գոնե 8 օր միայն հայերի հետ լինեն (տե՛ս Զարուհի Յ. Պահրի, Ինչ էր Չեզոք Տունը, «Այսօր-սպագայ» ֆրանսիսիայ ժողովրդական օրաթերթ, մայիս 6, 1953 թ., Փարիզ):

կամ դեպքերի հետ որևէ կապ ստեղծել: Այս ամենը հնարավոր էր դառնում՝ երեխային հիշեցնելով այն հանգամանքները, որոնք անմիջականորեն և ինտիմ կերպով կապված էին նրա կյանքի առաջին իսկ օրվա հետ: Այդ հանգամանքները հետևյալն էին՝ մայրենի լեզուն, երեխայի ծննդավայրի բարբառը, կրոնը, սովյալ քաղաքին կամ գյուղին բնորոշ սովորույթները և վարվելաձևը, հայրենասիրական և հայտնի երգերը, ազգային լեզենդներն ու հեքիաթները, ազգային սովորույթները, ծննդավայրին բնորոշ պարերը և երաժշտական զվարճանքները, հուշանվերները և այլն³¹. «Ակնհայտ է, որ բացի հայից, ով ծնվել է նույն հողում և մեծացել նույն պայմաններում, ոչ ոք չի կարող ստանձնել թուրքական հրեշավոր, հոգևոր և գաղափարական ճշումներով համեմված ազդեցությունից երեխային փրկելու գործը: Հայ երեխաներին պահելու համար թուրքերն այժմ կիրառում են կոչեր, քարոզներ, գումար նախկին մահակի, սպառնալիքների, ծեծի փոխարեն: Երբ երեխան շատ վաղ հասակում է խլվել ծնողներից և մեծացել թուրքական միջավայրում, հայ կնոջ համար դժվար կամ զրեթե անհնար է երեխայի մեջ որևէ հիշողություն արթնացնել՝ որոշելու համար նրա ազգությունը: Թուրքերը մեծ ջանքեր են թափել՝ երեխաներին մտքով ու սրտով իսլամացնելու համար: Ավելի մեծ տարիքում ստրկացված երեխաներին ավելի հեշտ է ազգային հիշողության վերադարձնելը»³²:

Չեզոք տանը երեխաներին խոստովանության էին բերում հոգատարությամբ, հորդորներով, հիշողություններ արթնացնելով, երբեմն փոքրիկ խարդավանքներով, բայց ոչ երբեք ծեծով, սպառնալիքներով, վախով, չնայած թուրքական կառավարական թերթերը պնդում էին, որ հայերը ծեծում և ահաբեկում են մուսուլման երեխաներին՝ ընդունելու իրենց «հայկական ծագումը»³³:

Երեխաները սովորաբար մեկ շաբաթից մինչև 3 ամիս ակտիվորեն ժխտում էին իրենց քրիստոնեական և հայկական ծագումը, վիրավորում էին քրիստոնյաներին, սակայն քսնի որ նրանց պատմությունները բավականին կասկածելի էին, և նրանք պահվում էին հսկողության տակ, որոշ ժամանակ անց հայտնվում էին ապացույցներ երեխաների՝ քրիստոնյա լինելու մասին: Միջավայրի փոփոխությունը բերում էր նաև մտավոր փոփոխության, և երեխաները կարողանում էին բացահայտել իրենց ինքնությունը ու որոշ ժամանակ անց սկսում էին վերհիշել հայերեն բառեր, երգեր³⁴: Երեխաների կողմից իրենց ազգության ժխտման պատճառներից նշվում էին հետևյալները՝ աղջիկների դեպքում հիմնականում խոսքը նվերների խոստումների մասին էր (շորեր, զարդեր և այլն), տղաների դեպքում՝ սպառնալիքների,

³¹ St'u LNA, Classement 12, Document 15100, Dossier 4631. Letter of the Armenian Patriarch to Major Arnold, managing director to the American Relief Committee in the Near East, August 7, 1919:

³² Նույն տեղում:

³³ St'u Kevorkian Raymond, *The Armenian Genocide, A Complete History*, New York: I.B. Tauris, 2011, էջ 760-762.

³⁴ St'u LNA, Classement 12, Document 15100, Dossier 4631. Letter from Miss Cushman to the Secretary General of the League of Nations. July 16, 1921: St'u նաև «Չեզոք տուն», «Նայիրի» ազգային-գրական շաբաթաթերթ, 23-րդ տարի, թիվ 4, 5, 1975:

բռնությունների: Երեխաներն իրականում հավատում էին, որ թուրքերն իրենց պաշտպանում են ավելի դաժան ճակատագրից³⁵:

Նշանակումից հետո որոշ ժամանակ անց Չեզոք տան թուրք տնօրենը հրաժարական տվեց՝ պնդելով, որ բազմաթիվ թուրք երեխաներ հայացվում են³⁶: Մակայն հայերը, խիստ վախենալով, որ թուրքերը կարող են մեծ աղմուկ բարձրացնել, մեծ զգուշավորություն էին ցուցաբերում հարցի նկատմամբ: Ըստ Չաքրյանի՝ այն մի քանի երեխաները, որոնք երկար ժամանակ շարունակում էին պնդել իրենց մուսուլման լինելու հանգամանքը, ազատ էին արձակվում³⁷: Նեզիհե հանումի հրաժարականից հետո թուրքերը ձգձգում էին նաև Չեզոք տան թուրք ներկայացուցչի նշանակումը, ինչը հստակորեն նպատակ էր հետապնդում խափանելու հաստատության աշխատանքները: Պատրիարքարանի աշխատակիցները հաճախ թուրքերի կողմից ենթարկվում էին ծեծի, տեղափոխվում ոստիկանական բաժանմունքներ, նրանցից փորձում էին առգրավել Բրիտանական հանձնաժողովի վկայագրերը:

1919 թ. մայիսի 7-ի Հայ-հունական բաժնի նիստում Չաքրյանը ներկայացնում է երեխաների հավաքագրման ժամանակ թուրք պաշտոնյաների հարուցած դժվարությունների մասին, և բաժնի որոշմամբ այդ նյութերը տպագրվում են թերթում³⁸: Ներկայացնենք հողվածաշարը մեր թարգմանությամբ որոշ կրճատումներով և խմբագրումներով:

գ. Առաքել Չաքրյանի նյութերը՝ տպագրված «The Orient News»-ում³⁹ 1920 թ.

Այն զարհուրելի խնդիրներից մեկը, որ պատերազմ վարելու թուրքական ձևն առաջացրել է մեզ համար, հազարավոր գողացված մանուկների և հայ որբերի որոնումներն են: Ենթադրվում էր, որ պատերազմն ավարտվելուն և հայերի բնաջնջումը դատապարտվելուն պես թուրքերը ստիպված կլինեին վերադարձնել գողացված երեխաներին, առնվազն որպես վճար իրենց կատարած ոճրի համար: Մակայն թուրքերն ամեն ձևով ձախողում են հայ որբերին գտնելու որոնողական աշխատանքները, որոնց թիվը շուրջ 100,000 է:

Բազմաթիվ հայ հայտնիներ, բրիտանացի սպաների օժանդակությամբ, այս գործի մեջ ներգրավվել էին դեռ զինադադարից սկսած: Ըստ որոշ տվյալների՝ մոտ 60-70 հազար երեխաների հետք դեռ չի գտնվել: Շուրջ 15-17 հազար երեխայի հնարավոր է եղել գտնել, սակայն նրանք մեծ դժվարություններից հետո են ընդունել իրենց հայկական ծագումը: Պատճառները խիստ բազմազան էին. նրանցից շատե-

³⁵ St' u LNA, Classement 12, Document 15100, Dossier 4631. Letter from Miss Cushman to the Secretary General of the League of Nations. July 16, 1921:

³⁶ St' u Զարուհի Յ. Պահրի, Ի՞նչ էր Չեզոք տունը, «Այսօր-սպազայ» ֆրանսիսիսիայ ժողովրդական օրաթերթ, մայիս 3, 4, 5, 6, 1953, Փարիզ:

³⁷ St' u Ekmekcioglu Lerna, A Climate for Abduction..., էջ 541:

³⁸ St' u British Reports on Ethnic Cleansing in Anatolia..., էջ 42:

³⁹ «The Orient News»-ը Կոստանդնուպոլսի անգլիալեզու 2 թերթերից մեկն էր, որը տպագրվել է 1919-1922 թթ.: St' u LNA, Classement 12, Document 9640, Dossier 4631:

րին վախեցրել էին տարբեր ձևերով (օրինակ՝ մեծ աղջիկներին հաճախ սպառնում էին ուղարկել վատ համբավ ունեցող տներ) կամ խոստացել նվերներ և այլն⁴⁰:

Տեղահանությունների ժամանակ նախօրոք ծրագրված քաղաքականությամբ թուրքերը բաժանել էին երեխաներին կառավարական որբանոցներ (մոտ երկու հազարը գտնվել են Կոստանդնուպոլսում) կամ առանձին ընտանիքներ, որտեղ նրանք մեծանում էին որպես ծառաներ: Երեխաների միջին տարիքը 6-15 տարեկան էր: Նրանց մանրամասն սովորեցնում էին Իսլամ: Ոչ մի կասկած չկար, որ այդ ամենը թուրքական կառավարության կողմից ծրագրված քաղաքականություն էր: Թուրքերն այս գործում կհաջողեն, քանի որ կանխամտածված կարողացել են ծածկել գրեթե բոլոր հետքերը և հասնել նրան, որ համարյա լիովին ջնջել են երեխաների հիշողությունն անցյալի մասին:

Երկու-երեք ամիս ժամանակ էր անհրաժեշտ լինում՝ այս երեխաներին ստիպելու ընդունել իրենց հայկական ծագումը, քանի որ իսլամական կրթությունը և վախը քավական խորն էին նրանց մեջ:

Սկզբում որոնողական աշխատանքները համեմատաբար ավելի հեշտ էին ընթանում և ավելի քիչ դժվարությունների հանդիպում: Իսկ երբ աշխատանքները պաշտոնական բնույթ ստացան, թուրքերն ավելի կոշտացրին այն մեթոդները, որոնցով որբերին ստիպում էին մոռանալ իրենց ինքնությունը, և ավելի մեծ զգուշավորություն ձեռնարկեցին՝ նրանց թաքցնելու համար: Այս գործի մեջ ներգրավված էին նաև թուրք կանայք, որոնց Իսլամը դրախտ էր խոստանում, եթե կարողանային իսլամադավան դարձնել որևէ մեկին, նույնիսկ երեխայի: Նրանք ահ ու սարսափ էին տարածում երեխաների մեջ հայերի ու բրիտանացիների հանդեպ՝ հավաստիացնելով, որ հայերը և անգլիացիները կտրատում և ուտում են երեխաներին: Պատմությունը հաշվարկված էր՝ երեխաներին վախեցնելու համար, ինչը հաջողությամբ իրականացվում էր: Թուրք պաշտոնյաները մշտապես նամակներ էին ուղղում Վերականգնման կոմիտե (Committee of Recovery)⁴¹՝ մեղադրելով վերջիններիս թուրք երեխաների բռնի քրիստոնեացման մեջ, ներկայացնում կեղծ ծննդյան վկայականներ և այլն: Կոմիտեն, որ միշտ բարեխիղճ էր, նման դեպքերում վերաքննում էր գործը: Օրինակ՝ հերթական անգամ, երբ հանձնաժողովը մի թուրք գեներալի պնդմամբ վերաքննում է գործը, պահանջում է գեներալին բերել երեխայի ենթադրյալ ծնողներին: Հանդիպման ժամանակ գեներալը ենթադրյալ ծնողներին հուշել էր ճանաչել երեխային, սակայն կոմիտեին հաջողվել էր, փոխելով երեխաների տեղերը, լիովին մոլորեցնել կեղծ ծնողներին և ձախողել գեներալի ծրագիրը:

Անհրաժեշտ էր լինում երեխաներին հանկարծակիի բերել և դանդաղորեն հասցնել խոստովանության: Նրանց ուղեղն այնքան էր լցված հակաքրիստոնեական և հակահայկական զգացումներով, որ ոչ մի այլ մեթոդ գործնական չէր: Օրի-

⁴⁰ St'u LNA, Work of the Commission of Enquiry with regard to the Deportation of Women and Children in Turkey and Adjacent Countries, Interim Report. Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, էջ 4:

⁴¹ Խոսքը Խառը հանձնաժողովի մասին է:

նակ՝ մի անգամ հանձնաժողովի հայ անդամը բրիտանացի գնդապետին խնդրել էր կանգնել դռան մոտ, իսկ ինքը հանկարծակի մտել էր ու հայերեն հարցրել. «Ի՞նչ էր քո մայրն անում, երբ գնում էիք եկեղեցի»: Ենթագիտակցորեն երեխան սկսել էր խաչակնքել:

Տեղեկանալով, որ դեռ տասներեք հայ երեխա կա Կոստանդնուպոլսի մոտ գտնվող N.C.O.'s դպրոցում, որտեղից 150 երեխա արդեն ազատագրվել էր, բրիտանացիներին հաջողվում է գտնել նրանցից 7-ին: Սկզբում երեխաները լիովին ժխտում էին իրենց հայ լինելը և ասելություն էին ցուցաբերում՝ մերժելով անգամ հաց և թեյ վերցնել բրիտանացի զինվորներից: Նրանցից երկուսը եղբայրներ էին, որոնց քույրը վերջերս էր գտնվել: Եղբայրներին վերցրին քոչ ներկայությամբ, և նրանք անմիջապես սկսեցին հեկեկալ և հայհոյել աղջկան: Մեկը նույնիսկ վերցրեց փայտը ու փորձեց հարվածել նրան: «Դու դարձել ես հայ, իսկ մենք՝ ոչ: Դու ժխտում ես քո ազգը, և դու կգնաս դժոխք»: Տղաներից մեկը հատկապես լավ կրթություն ուներ իսլամի ոլորտում և Ղուրանի սուրահների մասին և հպարտորեն ասում էր. «El homdollah ben islam im»⁴²: Միայն 24 ժամ անց եղբայրները և քույրը սկսեցին միասին խաղալ, և միայն ավելի ուշ տղաներն ընդունեցին իրենց հայկական ծագումը:

Համակված նոր և կեղծ գիտակցությամբ, հրեշային մղձավանջից ահաբեկված՝ այս երեխաները մոռացել էին իրենց ծնողների կորստի ողբերգությունների մասին հիշողությունները, ինչպես նաև իրենց ծագումն ու ծննդավայրը: Հիմնականում մոռացված էին կրոնական հիշողությունները: Այսպես, օրինակ, երբ երեխաներից մեկը վերջապես խոստովանեց, որ հիշում է իր մոր գերեզմանը, և նրանց հարցերին, թե ինչպիսի տեղ է, արդյոք ունի՞ բարձր ծառ և քարերի կույտեր, ինչպես թուրքերի գերեզմանաքարերի նոճիներն ու քարերը, նա եռանդուն պատասխանեց. «Ո՛չ, գերեզմանները նշված էին որպես «goavour odounous»/անհավատ լինել): Այսպիսի անունով էին ճանաչում խաչը գողացված երեխաները⁴³:

Վերջերս թուրքական տնից ազատագրվել էր յուրահատուկ գեղեցկությամբ մի երիտասարդ աղջիկ՝ տասնհինգ տարեկանից էլ փոքր: Չնայած Չեզոք տան հանձնաժողովի բոլոր ջանքերին՝ հնարավոր չեղավ պարզել՝ նա հա՞յ է, թե՞ ոչ: Աղջիկը պնդում էր, որ թուրք է⁴⁴: Բայց վերջապես նա ինքը խոստովանեց, որ հայ է: Հանձնաժողովի անդամներից մեկը մեծ նմանություն նկատեց այդ աղջկա և թուրքական որբանոցից փրկված մի որբ տղայի միջև: Աղջիկը պատմել էր, որ իր հայրն ու մայրը սպանվել էին ութ քույրերի և եղբայրների հետ, և միայն մի եղբայրն էր կորել: Երբ տարբեր մարդկանց ներկայությամբ տղային բերեցին, բոլորն անմիջապես նկատեցին տարօրինակ նմանությունները: Տղան սկզբից նայում էր աղջկան և որոշ ժամանակ ոչինչ չէր ձեռնարկում: Ակնհայտ էր, որ նա փորձիլի էր անցյալի

⁴² Թուրքերենից թարգմանաբար՝ «Շնորհակալ եմ Աստծուն, որ ես իսլամ եմ»:

⁴³ Տե՛ս LNA, Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, The Orinet News, July 16, 19, 20, Vol. 2, №25:

⁴⁴ Աղջկա հետ ազատվել էին նաև երկուսը, որոնց մասին ցուցմունք էր տվել դրկից հույն մի կին, ով երկար ժամանակ հետևել էր աղջիկներին:

իր հիշողությունները: Որոշ ժամանակ անց տղան հասկացավ, որ առջևում քույրն է, մոտեցավ նրան, գրկեց՝ ասելով. «Իմ քոյր, Ազատուհի՛»: Քույրը հեկեկում է և գցում իրեն եղբոր գիրկը. «Իմ եղբայր, Վահրի՛ճ»: Իսկ այն հարցին, թե ինչու չէր խոստովանում իր ծագումը, աղջիկը պատասխանում է. «Ես այնքան եմ տառապել հայ լինելու համար, որ այլևս երբեք չեի ցանկանում նորից ասել, որ հայ եմ»⁴⁵:

II

Հայ երեխաների մեջ, որոնք բռնի իսլամացվել էին և բերվել Կեսարիայի թուրքական որբանոցից, կար մի երեխա՝ Աբդուլա Օսմանի որդի անունով, ինը տարեկան: Չեզոք տան հանձնաժողովի կատարած հետախուզական աշխատանքների արդյունքում պարզվել էր, որ երեխան հայ է՝ Հրանտ անունով: Երեխային տարան Շիշլիի որբանոց, բայց կարճ ժամանակ անց թուրքերը կրկին գողացան նրան և ուղարկեցին Օրթա Քոյի թուրքական որբանոց: Նրա գտնվելու վայրը պարզվեց, և երեխան երկրորդ անգամ բերվեց Չեզոք տուն: Թուրքական կառավարությունը պնդում էր, որ երեխան պետք է վերադարձվի, քանի որ հաստատ թուրք է, որ իրենք հեռագրել են Սու Շեհիրի քաղաքապետին, և վերջինս նույնպես կտրականապես պնդում է, որ երեխան թուրք է: Այսպիսին էին թուրքական ջանքերը՝ պահելու գողացված երեխաներին: Բայց պատահեց այնպես, որ մի քանի օր առաջ մի մարդ էր եկել Հայ ազգային օժանդակության կոմիտեից (Armenian National Assistance Committee) փնտրելու տեղահանությունների ժամանակ կորցրած իր երեխային: Հանձնաժողովի անդամներից մեկը, նմանություն նկատելով երեխայի և այդ մարդու միջև, վերջինիս ուղարկել էր որբանոց, որտեղ հայրը քունքի նշանով ճանաչել էր իր երեխային: Քանի որ երեխան ոչինչ չէր հիշում, որբանոցի տնօրենը համոզված չէր: Եվ երբ հայրը նշեց, որ երեխայի աջ ոտքի երկու մատները միացված են թաղանթով, նրան հանձնեցին հորը:

III

Կեսարիայից տեղահանման ժամանակ Մաթևոսյանների՝ յոթ անձից բաղկացած ընտանիքը տեղահանվեց տարբեր ուղղություններով: Ամենամեծ աղջիկը՝ Ռեբեկան, ով իր եղբայրների և քույրերի հետ Ամերիկյան քոլեջում էր, իսլամացվեց նույն կորտեժի աղջիկների հետ և որպես բուժքույր ծառայության մտավ Կարմիր մահիկի հիվանդանոց: Մյուս աղջիկներին ստիպեցին ամուսնանալ թուրքերի հետ, իսկ ավելի փոքր տղաներին և աղջիկներին բռնի իսլամացումից հետո ուղարկեցին թուրք ընտանիքներ և որբանոցներ: Նրանց մեջ էին Ռեբեկայի քույրերն ու եղբայրները:

Զինադադարից մի քանի օր հետո Ռեբեկան 15 այլ իսլամացված հայ աղջիկների հետ Կեսարիայից բերվեց Կոստանդնուպոլիս՝ աշխատելու տեղի թուրքական հիվանդանոցում: Ժամանման պահին նրանց ազգային պատկանելությունը բացահայտվեց, և նրանք ազատագրվեցին: Դրանից անմիջապես հետո Ռեբեկան խնդ-

⁴⁵ St'u LNA, Classement 12, Document № 9640, Dossier 4631, The Orinet News, July 25, Vol 2, №38:

րեց ազատել նաև իր եղբայրներին ու քույրերին: Չաքրյանն աղջկա հետ սկսեց փնտրել նրա ընտանիքը՝ այցելելով թուրքական որբանոցներ: Երկու շաբաթ անընդմեջ որոնումներից հետո երկու քույրերի հայտնաբերեցին Չամիջայի աղջիկների որբանոցում: Ռեբեկայի հետ մտնելով ճաշարան՝ հայ պատվիրակը նկատում է, որ յուրահատուկ գեղեցկությամբ երկու աղջիկ խիստ վախենում են, իջեցնում իրենց գլուխներն ու սկսում լացել: Զգալով, որ նրանք վերջապես հասան իրենց՝ Չաքրյանը գրկում է ամենափոքրին, իսկ ավելի մեծ քույրը փարվում է Ռեբեկային: Ամենափոքրի անունն Անուշ էր. նրան տվել էին թուրքական Ջելիլե անունը: Մյուսի անունը Սիրանուշ էր, որին Աթիհե էին կոչել:

Վերոբերյալ պատմությունը տեղի ունեցավ բրիտանացի հրամանատարի ներկայությամբ որբանոցի թուրք տնօրենի պաշտոնական և կտրուկ հայտարարությունից հետո, որ որբանոցում ոչ մի հայ աղջիկ չկա, և նա, որպես ազատամիտ և գիտակից մարդ, երբեք թույլ չէր տա հայ աղջիկների գողությունը:

Մի քանի ամիս անց Ռեբեկայի եղբորը գտան Բեբեկի թուրքական որբանոցում, մյուսին՝ Ադանայում: Բաժնի աշխատակիցներին հաջողվեց նաև գտնել նրանց հորը Ամերիկայում և մորը՝ Յոզղաթում: Բրիտանական պաշտպանության ներքո հինգ երեխաները մեկնեցին Ամերիկա, և այսպիսով, ամբողջ ընտանիքը վերամիավորվեց⁴⁶:

IV

Տասներկու աղջիկ, որոնց հայ էին համարում, վերցվեցին Կիթանե թուրքական որբանոցից: Բոլորը դառնորեն ողբում էին՝ պնդելով, որ մուսուլման են: Նրանց մեջ էր ինը տարեկան փոքրիկ Բրունը (Brune), որին կոչում էին Ջելիլ: Աղջիկը լացում էր և պնդում, որ ինքը մահմեդական է, որ իր ծնողներն ու եղբայրները սպանվել են հայերի կողմից, և միայն ինքն է կենդանի մնացել, որ այս մասին իրեն ասել էին որբանոցում: Եվ միայն, երբ Չաքրյանը երդվում է իր ծնողների և Աստծո անունով, որ կվերցնի աղջկան որպես իր երեխա, Բրունը պատմում է իր պատմությունը. «Մեր գյուղը սարի լանջին էր: Յուրաքանչյուր գյուղացի այնտեղ իր ազարակն ուներ, և բոլորը հարուստ էին: Իմ հայրն ամենահարուստն էր⁴⁷: Մի առավոտ գյուղի բոլոր տղամարդիկ և տղաները իմ հոր և եղբայրների հետ հավաքվեցին կարմիր գծավոր տաբատներով մարդկանց կողմից⁴⁸: Օ՛, ես երբեք չեմ մոռանա՝ ինչ դաժան և չար տեսք ունեին այդ մարդիկ: Երբ մտածում եմ նրանց մասին, վախից դողում եմ: Որքան էի խնդրում նրանց վերադարձնել հորս, բայց նրանք խփում էին և հեռու քշում ինձ, նրանք չէին խղճում նույնիսկ փոքր երեխաներին: Տղամարդկանց և տղաներին ծեծելուց հետո նրանք կապեցին նրանց երկուական և տարան, չգիտեմ՝ ուր: Օ՛, որքան էի սիրում իմ հորը: Նա այնքան բարի էր ու մեղմ: Ամեն կիրակի մենք գնում էինք եկեղեցի, և քահանան, ով երկար սպիտակ մորուք ուներ,

⁴⁶ Sté u LNA, Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, The Orinet News, July 29, Vol 2, №30:

⁴⁷ Չաքրյանը գրում է, որ աղջկա նկարագրությունից հասկացել է, որ նա Ջելթուն գյուղից էր:

⁴⁸ Աղջիկը նկատի ունի թուրքական ժանդարներին:

տալիս էր կտր, հարթ հացի մի կտոր, որի վրա մեր Տիրոջ պատկերն էր: Մեր հոր գնալուց մի որոշ ժամանակ անց տեսա մորս լացելիս և հասկացա, որ հայրս մյուսների հետ սպանվել է: Որոշ ժամանակ անց մյուս կանանց և երեխաներին հրամայվեց լքել գյուղը: Չար թուրքերն այնքան էին ծեծել իմ մորը, որ ճանապարհի կեսին նա հիվանդացավ և մահացավ: Ճանապարհորդության ողջ ընթացքում տեսնում էիր միայն մահ և ուրիշ ոչինչ: Մեր քարավանից շատերը մահացան: Ոչինչ չկար ուտելու, խմելու, և մենք ստիպված էինք քայլել և քայլել ուժեղ արևի տակ: Ոչ մի վերջ չկար այս ամենին: Տեսնում էք, դեռ շատ փոքր եմ, բայց տեսել եմ բաներ, որ դուք երբեք չէք տեսել: Ողջ մնացածների հետ հասանք Հալեպ, որտեղ ինձ վերցրին և իմ անունը Սիրանուշից փոխեցին Ջելիլ և տարան թուրքական որբանոց, որտեղ ամեն առավոտ և երեկո մենք ստիպված էինք աղոթել թուրքերենով»: Որոշ ժամանակ հետո նա ասում է, որ մյուս աղջիկները ևս հայեր են: Այսպես, հնարավոր է լինում հայտնաբերել տասնհինգ հայ իսլամացված աղջիկների, ովքեր պահված էին Կիաթանեի աղջիկների թուրքական որբանոցում:

V

Մի փոքր աղջիկ՝ Աֆիֆ Ջեն (Afife Djen) անունով, վերցվել էր բրիտանացիների կողմից շեյխ Նուրուլ Էֆենդիի (Nurull effendi) տնից: Ենթադրվում էր, որ նա հայ է: Աղջկան վերադարձնելու պահանջներին ի պատասխան՝ թուրքական կառավարությունը, մինչև նրան Չեզոք տուն հասնելը, երեք օր պահել էր բանտում՝ ահաբեկելով նրան: Թուրքական կառավարությունը պնդում էր, որ աղջիկը պետք է վերադարձվի՝ պահանջը հիմնավորելով կեղծ ծննդյան վկայականով և շեյխի այն պնդումներով, որ աղջիկը մուսուլման է: Չեզոք տուն ժամանելուց հետո աղջիկը դիմադրում էր: Երեկոյան Չաքրյանը նրան հարցնում է. «Ինչու՞ չես պատմում ճշմարտությունը: Տեսնում ես, թե որքան ենք տանջվում՝ պարզելու համար՝ ով ես: Եթե պատահի, որ մայրդ վերադառնա և փնտրի քեզ, ի՞նչ ենք նրան պատասխանելու: Եթե վերադառնաս թուրքական տուն, կարո՞ղ ես պատկերացնել, ինչ ահավոր տխուր կլինի քո մայրը»: Իսկ աղջկա այն հարցին, թե գուցե մայրը մահացել է, Չաքրյանն ասաց. «Չգիտես, որ մեր մահից հետո կա այլ կյանք, որտեղ մենք բոլորս հանդիպելու ենք, և այդ ժամանակ քո մայրը տեսնելով, որ մահմեդական ես դարձել, չի գրկի քեզ: Նա քեզ հետ կվանի»:

Աղջիկը, չդիմանալով մոր սիրո մտքից, խոստովանում է ողջ ճշմարտությունը. «Իմ անունը Վիրջին է: Մի օր հանկարծակի իմ հորս ու մորս ուժով վերցրին մեր տնից և մյուսների հետ ուղարկեցին անհայտ ուղղությամբ: Միայն ես մնացի, և նրանք ինձ տարան Կոստանդնուպոլիս և տվեցին Հադջա անունով մի չար մարդու, ով ինձ միշտ ասում էր, որ եթե հայ դառնամ, կսպանեն ինձ, ու ես դժոխք կգնամ»⁴⁹:

⁴⁹ St'u LNA, Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, The Orinet News, August 08, Vol 2, №46:

VI

Կեսարիայի որբանոցից բերված բռնի իսլամացված հայերի մեջ էր նաև Թոսուն անունով ութ տարեկան մի տղա: Նրա դիմագծերը հայկական էին, բայց ոչինչ չէր հիշում, և քանի որ նրա ազգության վերաբերյալ ոչ մի ապացույց չկար, տղան վերադարձվեց թուրքերին: Կեսարիայի հայ կանայք, տեղեկանալով որբերի ժամանման մասին, գնացել էին՝ փնտրելու իրենց ազգականներին: Կանանցից մեկը ճանաչեց տղային՝ պնդելով, որ վերջինիս հորաքույր/մորաքույրն է⁵⁰: Սակայն ակնհայտ էր, որ տղան ոչինչ չէր հիշում: Հաջորդ օրը կինը բերեց երեխայի և նրա ծնողների նկարը: Այլևս կասկած չկար, որ չնայած թուրքերն ամեն ինչ արել էին, որ տղան մոռանա իր ազգությունը, երեխան հայ էր: Երբ լուսանկարը ցույց տվեցին տղային, նա անմիջապես ոգևորվեց և իր բարակ մատով առաջինը ցույց տվեց հորը, հետո՝ մորը և վերջապես՝ եղբայրներին ու իրեն: Տղայի իսկական անունը Վարդգես էր:

VII

Մի օր հայ լինելու կասկածանքով Հուսեյն էֆենդիի տնից երկու բրիտանացի գնդապետների ներկայությամբ Չեզոք տուն բերվեց մի գեղեցիկ աղջիկ՝ Լյուիֆի անունով: Չնայած իր ուրախ բնույթին՝ աղջիկն անընդհատ լալիս էր: Բրիտանացի պաշտոնյաների այն հարցին, թե ինչու է լալիս, աղջիկը պատասխանում է, որ գիտի, թե ինչպես են հայերն ու անգլիացիները հավաքում երեխաներին, որ ուտեն նրանց, քանի որ իր աչքով է տեսել, և պատմեց հետևյալը. «Մի օր մենք այցելեցինք մեր հարևանությամբ ապրող մի թուրք կնոջ, և տան բոլոր անձինք սգի մեջ էին, իսկ խանումը դառնորեն լացում էր: Ես նրան հարցրի՝ ինչու է լացում, և նա պատասխանեց, որ անգլիացիները գողացել են իրենց հետ եղած փոքրիկ աղջկան, մասնատել և կերել նրան»: Երեխան ավարտեց պատմությունը՝ հեկեկալով և ասելով. «Ի՛նչ հրեշավոր խաղ»:

Այս դեպքից երկուսուկես ամիս անց աղջիկը դեռ շարունակում էր տարօրինակ կերպով ժխտել իր ազգությունը: Երբ հարցնում էինք իր ծնողների անունները, միշտ թուրքական անուններ էր ասում: Մի օր մի հայ կին եկավ Չեզոք տուն՝ փնտրելու ընտանիքի կենդանի մնացածներին: Կինն ու երեխան ճանաչեցին միմյանց, և աղջիկը բնագոյաբար զգեց իրեն կնոջ գիրկը լացելով. «Օ՛, իմ սիրելի՛, սիրելի՛ մորաքույր»: Մորաքույրը համբուրեց նրան և ասաց. «Իմ սիրելի՛ փոքրիկ Նվարդ»: Երբ հաջորդ անգամ երեխան տեսավ Չաքրյանին, ամաչեց, փակեց իր դեմքը ձեռքերով և փախավ⁵¹:

VIII

Մասնավոր աղբյուրներից տեղեկանալով, որ մի քանի հայ որբ աղջիկներ պահվում են Աբդուլ Սելամ փաշայի (վերջինս սուլթան Աբդուլ Համիդի գլխավոր բժիշկն

⁵⁰ Բնագրում գրված է «aunt».

⁵¹ Տե՛ս LNA, Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, The Orinet News, August 20, Vol 2, № 55:

էր) մոտ, մի քանի ամսվա աշխատանքից հետո հաջողվում է նրա տնից դուրս բերել երեք հայ և մի բուլղարացի աղջկա, որոնք բոլորն էլ իսլամացվել էին: Փաշան ամեն ինչ անում էր՝ կանխելու աղջիկների ինքնության պարզումը: Ապացուցելու համար, որ աղջիկները մահմեդական են, նա թուրքական կառավարությունից, քաղաքապետից և իր գյուղի կրոնական ղեկավարությունից կեղծ ծննդականներ էր վերցրել: Բացի դրանից՝ նամակներ և հեռագրեր էր ուղարկել տարբեր ասյաններ՝ ընդդիմանալու մեր գործողություններին: Նամակներից մեկում նա բառացի ասում էր. «Ներկայիս դարում նման բռնի կրոնափոխությունները կարող են զայրացնել գիտակցություն ունեցող յուրաքանչյուր անձի և կարող են ստիպել պաշտպանել թույլերին և կանխել անարդարությունները: Վիջդանի (աղջիկներից մեկի թուրքական անունն է) մահմեդական լինելն անվիճելի է, հետևաբար՝ անարդար է, որ նա բռնի քրիստոնեացվի»:

Վիջդանն ազատագրվելուց հետո արեց հետևյալ հայտարարությունը. «Ես հայ եմ: Իմ իսկական անունը Անժել է: Իմ հոր և մոր անունները՝ Նշան և Խոսրովանուշ: Ես եկել եմ Սվազի գավառից: Չորս տարի առաջ Յենիհանում տեղահանումների ժամանակ չորս հարյուր ուրիշ հայերի հետ մեզ տարան Հալեպ: Տեղահանությունների ընթացքում թուրք պաշտոնյան, որ առաջնորդում էր մեզ, հորս ու մորս սպանելուց հետո բռնաբարեց քրոջս՝ Սրբուհուն, ինձ և մյուս փոքր աղջիկներին բռնաբարեցին ժանդարմները: Բոլոր տղամարդկանց և կանանց սպանեցին կացիններով: Յոթ տարեկանից բարձր բոլոր տղա երեխաներին ևս սպանեցին: Մնացածներս իսլամ ընդունեցինք: Մի քանի օր քայլելուց հետո ինձ ուղարկեցին Հալեպի հայ եկեղեցի, որը ճամբար էր տեղահանվածների համար: Այնտեղ մենք հավաքված էինք շների պես, և մեզանից շատերը մեռան սովից և հիվանդություններից: Այդ ընթացքում թուրք կանայք այցելում էին եկեղեցի և ընտրում աղջիկների՝ որպես ծառաներ: Այսպես, մի թուրք կին ինձ վերցրեց: Նրա տանը ամեն օր ինձ ծեծում էին և գոռում վրաս. «Գյավուր օղլու»⁵²: Ես ստիպված էի ողջ օրն աշխատել մի կտոր հացի համար: Ես փախա, բայց բռնվեցի, և ինձ տարան մեկ ուրիշ թուրքի տուն, և վերջապես Աբդուլ Մելամի կինն ինձ բերեց այստեղ»: Այն հարցին, թե ինչու էր պնդում, որ մահմեդական է, աղջիկը պատասխանում է. «Ես վախենում էի, որովհետև փաշան ինձ ասել էր, որ հայերը թողնում են որբերին մեռնել, և անգլիացիների՝ Կոստանդնուպոլիսը լքելուց հետո թուրքերը կրկին կոչնչացնեն քրիստոնյաներին: Այն պահին, երբ ես լքում էի տունը, նա ինձ ասաց. «Հանուն Աստծու հանդեպ սիրո երբեք չասես, որ հայ ես: Եթե դու պնդես քո թուրք պատկանելությունը, ես կգնեմ՝ ինչ ուզես»: Աղջիկն իր պատմությունն ավարտեց հեկեկալով. «Բայց ես չեմ հասկանում՝ ինչու եք մեզ փրկում: Ես անարգված աղջիկ եմ և ամաչում եմ, որ կենդանի եմ: Իմ բոլոր բարեկամները սպանվել են: Ես չեմ կարողանում մոռանալ նրանց և չեմ ուզում այլևս ապրել»⁵³:

⁵² Թուրքերենից թարգմանաբար՝ «Անհավատի երեխա»:

⁵³ Տե՛ս LNA, Classement 12, Document N 9640, Dossier 4631, The Orinet News, August 20, Vol 2, № 55:

ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ՈՐԻԵՆՏԻՆ. ԱՌԱՔԵԼ ՉԱՔՐՅԱՆԻ ՀՈՒՇԵՐԸ

Էդիտա Գզոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է 1919թ. Բրիտանական բարձրագույն հանձնաժողովի կողմից ձևավորված Հայ-հունական բաժնի հայ պատվիրակ Առաքել Չաքրյանի հոդվածաշարը՝ նվիրված մուսուլմանական տներից և հաստատություններից բռնի իսլամացված հայ երեխաների հավաքագրման, նրանց ինքնության վերադարձելու ժամանակ հանդիպող խոչընդոտներին, ինչպես նաև թուրք պաշտոնյաների հարուցած դժվարություններին: Հայ-հունական բաժնի որոշմամբ այդ նյութերը տպագրվում են Կոստանդնուպոլսի «The Orient News» թերթում:

Հոդվածում ներկայացվում են նաև Չեզոք տան վերաբերյալ որոշ տվյալներ՝ Ազգերի լիգայի արխիվից:

Բանալի բառեր՝ հայերի բռնի իսլամացում, Չեզոք տուն, Առաքել Չաքրյան, «The Orient News» թերթ, Հայ-հունական բաժին:

SAVING ARMENIAN ORPHANS: MEMOIRS OF ARAKEL CHAKIRIAN

Edita Gzoyan

SUMMARY

The article presents memoirs of Arakel Chakirian, an Armenian delegate of the Armenian-Greek Section established by the British High Commission in Constantinople in 1919, published in the Orient News newspaper by the decision of the Section. The publication is about the difficulties faced during the collection of the forcibly Islamized and hidden Armenians from the Muslim homes and institutions, bringing them back to their national identity, and also the difficulties created by the Turkish authorities during the implementation thereof. The article also dwelled upon the Neutral House, based on the materials of the League of Nations Archives.

Keywords: forced islamization of Armenians, Neutral House, Arakel Chakirian, “The Orient News” newspaper, Armenian-Greek Section.

СПАСЕНИЕ АРМЯНСКИМ СИРОТАМ: ВОСПОМИНАНИЯ АРАКЕЛА ЧАКРЯНА

Эдита Гзоян

РЕЗЮМЕ

В работе представлена серия статей Аракела Чакряна, армянского делегата Армяно-греческого отдела, образованного Британской верховной комиссией в 1919 году, опубликованные в газете “The Orient News”. Эта серия посвящена сбору насильственно исламизированных армянских детей из мусульманских домов и учреждений, преградам, встречающимся на пути восстановления их идентичности, а также трудностям, создаваемыми турецкими чиновниками.

В статье представлены также некоторые данные про Нейтральный дом, взятые из архива Лиги наций.

Ключевые слова: насильственная исламизация армян, Нейтральный дом, Аракел Чакрян, газета “The Orient News”, Армяно-греческий отдел.